

Miljoenen slaven naar het Oosten

Slavernij in het Ottomaanse Rijk

De slavenhandel op de Atlantische Oceaan staat in het middelpunt van de belangstelling en is inmiddels ook gedetailleerd in kaart gebracht. Nog nauwelijks onderzocht is de slavenhandel vanuit Afrika richting de islamitische wereld, en dan vooral het Ottomaanse Rijk. Het lot van de slaven in West en Oost liep sterk uiteen. Maar waren slaven onder de Ottomanen beter af?

Marcel Hulspas is journalist en publicist. Dit voorjaar verscheen zijn boek *Uit de diepten van de hel*, over de ondergang van het Byzantijnse Rijk en de opkomst van de islam.

Tekening van een slavenmarkt in Caïro. Lithografie gemaakt door Louis Haghe naar een tekening van David Roberts. Gemaakt in 1848. Bron: Wellcome.

De trans-Atlantische slavenhandel, richting Noord- en Zuid-Amerika, ontstond in het begin van de zestiende eeuw. Die kwam op gang nadat de buitengewoon wrede behandeling van de oorspronkelijke bewoners van het pas ontdekte continent tot grote verontwaardiging had geleid, zelfs binnen Spanje, vooral dankzij de geschriften van Bartolomé de las Casas. De behandeling van de indianen was omstreden omdat zij volgens velen volwaardige mensen waren die bekeerd konden (en moesten) worden en daarom niet tot slaaf mochten worden gemaakt. Een christen kon immers geen slaaf zijn. Vanwege die kritiek, maar ook vanwege de hoge sterfte onder de autochtone bevolking ten gevolge van westerse ziekten, besloten de Spaanse bestuurders in Amerika op zoek te gaan naar een andere bron van goedkope arbeidskrachten voor hun plantages. Spoedig viel de blik daarbij op Afrika. Voor de Europeanen was het opkopen en vervoeren van Afrikaanse slaven een nieuwe activiteit, maar dat gold niet voor hun leveranciers, de vele, grote

en kleine heersers aan de Afrikaanse kust. Zij handelden toen al eeuwen in slaven, onderling maar ook met de islamitische wereld.

Vanzelfsprekende zaak

Tot omstreeks 1300 was in West-Europa het bezitten van slaven ('lijf eigenen') heel gewoon. Daarna verdween lijfeigenschap vrijwel in West-Europa. In Oost-Europa bleef deze nog eeuwenlang bestaan. Ook in de islamitische wereld was het bezit van slaven van meet af aan normaal. Ten tijde van het Romeinse Rijk (dus vóór de opkomst van de islam) waren de Arabische stammen al berucht vanwege hun overvallen op boerderijen en dorpen in het huidige Palestina, Syrië en Irak. Ze namen dan alles mee wat los en vast zat; mannen werden gedood en vrouwen en kinderen tot slaaf gemaakt, voor eigen gebruik of om te verkopen. De komst van de islam maakte weinig verschil. De Koran beschouwt het bezit van slaven als een vanzelfsprekende zaak. De unificatie van de Arabische stammen rond 630 en de daaropvolgende

veroveringen, zorgden er alleen maar voor dat deze praktijk op nóg grotere schaal werd uitgevoerd.

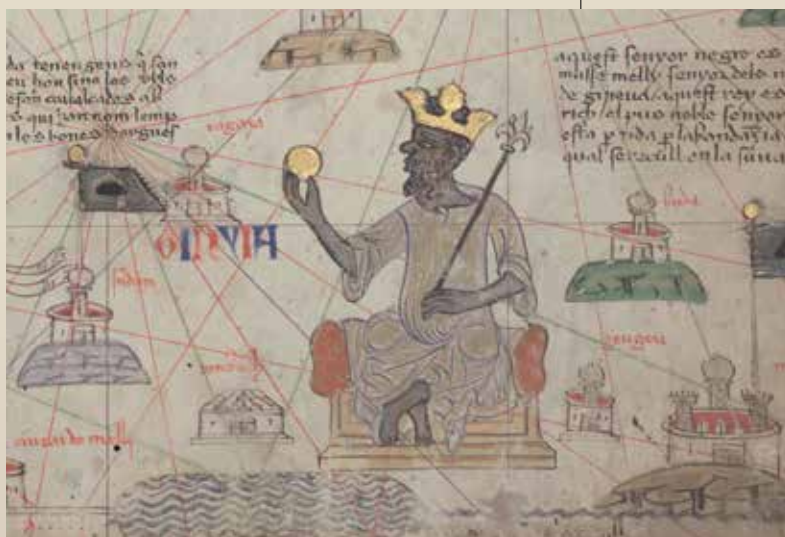
De 'veroverde' slaven werden bezit van de Arabische elite en werden ingezet op de grote landerijen die de nieuwe heersers hadden overgenomen. Landerijen die steeds groter werden doordat Joodse en christelijke boeren van hun land werden verjaagd of gedwongen werden hun land aan Arabieren te verkopen. De vroege islamitische samenleving kan daarom met recht een 'slaven economie' worden genoemd, vergelijkbaar met de Verenigde Staten tot 1865. Maar nadat er een einde kwam aan de islamitische expansie, tegen het jaar 1000, droogde de stroom ongelovige krijgsgevangenen op en kwam er ook een einde aan de grootschalige inzet van slaven in de landbouw. Tegelijkertijd bleef de behoefte aan slaven bestaan, en dus ook de slavenhandel. Het ging daarbij steeds meer om de stedelijke middenklasse en de elite die behoefte hadden aan goedkope arbeidskrachten in het huishouden. De benodigde slaven, vooral vrouwen en kinderen, werden niet meer gevangengenomen maar gekocht. Ze kwamen vooral uit Afrika. Na 1500 groeide er een nieuw en krachtig islamitisch rijk, onder het gezag van de Ottomanen. Zij wisten een groot deel van de islamitische wereld te onderwerpen en zorgden voor nieuwe expansie. Daarmee ontstond weer een instroom van gevangengenomen slaven, uit de frontgebieden op de Balkan en de Kaukasus. Maar de instroom vanuit Afrika verdween daarmee niet.

Niet vrijlaten

Ook moslims beseften dat slavernij in principe 'fout' was. De Grieken en Romeinen hadden al gezegd dat het toch het mooiste was om een slaaf, na geruime tijd trouwe dienst, vrij te laten. In de praktijk gebeurde dat echter maar zelden. Zoiets werd toch vooral beschouwd als een gunst en het gebeurde dan ook alleen als een slaaf of slavin zich zeer verdienstelijk had gemaakt. Of pas bij het overlijden van de eigenaar, per testament. Een slaaf of slavin 'zomaar' vrijlaten werd als dom beschouwd (zoiets veroorzaakte onvrede en onrust) en het had ook weinig zin. Een bevrijde slaaf kon meestal nergens naartoe, want hij of zij beheerste meestal geen (vrij) beroep. En als hij of zij bij zijn of haar meester bleef, kwam het erop neer dat de eigenaar voortaan loon betaalde voor wat de slaaf eerder gratis voor hem deed. Maar de morele twijfel bleef. En vond zijn weg naar de Koran. Verscheidene verzen geven aan dat er niks mis is met het bezit van slaven, maar Mohammed vond wél dat het vrijlaten van een slaaf een nobele daad was, behorende tot de 'steile weg' van de ware gelovige: 'Hoe komt u te weten wat de steile weg is? De bevrijding van een slaaf of voedsel geven ten tijde van hongersnood aan een wees uit de

kring om u heen, of aan een arme in zijn ellende. Dan behoort hij tot degenen die geloven.' (Soera 90, vers 12-17.)

De Koran stelt trouwens ook dat een gelovige nooit de slaaf kan zijn van een andere gelovige. De *shari'a* (de uit de Koran en de islamitische traditie gegroeide religieuze regelgeving) kent maar één harde clausule wat betreft vrijlaten: dat móét gebeuren wanneer een slavin zwanger is van haar eigenaar. Dat was om ervoor te zorgen dat het kind 'vrij' geboren werd, zodat de vader het kon erkennen. Maar hij kon het vaderschap natuurlijk ontkennen. En als dat écht niet viel te ontkennen, en de eigenaar (of zijn vrouw) had geen zin in een extra erfgenaam of een extra vrouw in huis, dan kon hij de slavin opdracht geven het kind weg te laten halen. Dat laatste was in de islamitische wereld heel gewoon, men was goed bekend met (de vaak gruwelijke methoden voor) abortus.

Tekening van de Malinese koning Mansa Moussa, die met duizenden slaven een wereldberoemde tocht naar Mekka maakte. De tekening komt uit de Catalaanse Atlas gemaakt door Abraham Cresques in 1375. Bron: Bibliothèque National de France.

Expansie van de slavenwereld

Vanaf de veertiende eeuw werd Afrika voor de islamitische wereld dé grote leverancier van slaven. Dat was mede te danken aan de voortschrijdende islamisering van regio's langs de Atlantische kust en ten zuiden van de Sahara en Egypte. De nieuwe islamitische heersers aldaar haalden hun slaven uit de niet-islamitische regio's verder zuidwaarts, en verkochten ze door aan handelaren uit het noorden. In die Afrikaanse regio's gold het bezit van slaven als een teken van rijkdom en macht – hoe meer, hoe beter. Ze pronkten er graag mee, zoals tijdens het legendarische 'staatsbezoek' van de Malinese koning Mansa Moussa, omstreeks 1320.

Mansa Moussa was gekomen voor de *hadj*, de pelgrimstocht naar Mekka, maar verbleef verscheidene maanden in Caïro. Kroniekschrijvers raakten er niet over uitgepraat. Mansa Moussa was de rijkste man op aarde; hij had zó veel goud bij zich, en deelde dat zo vorstelijk uit, dat de marktprijs van goud in Caïro tijdelijk flink

Rechts: De *Österreichische Lloyd* was een van de eerste rederijen met stoomschepen. Vanuit thuishaven Triëst voeren deze met slaven naar het Oosten. Onder: Een Ansichtkaart uit het begin van de twintigste eeuw met daarop een zwarte eunuch die de harem van de sultan van het Ottomaanse Rijk bewaakt. De *Kizlar Agha* was het hoofd van de groep eunuchen en altijd een zwarte slaaf.

kelderde. En hij werd vergezeld door duizenden slaven, waaronder duizenden vrouwen, die hij ook al grootmoedig wegschonk. Maar Mansa Moussa kwam uiteraard meer doen dan pronken. Hij wilde erkend worden als een van de grote islamitische koningen én hij liet zien wat er bij hem te halen viel: slaven. Wellicht is het aan zijn bezoek te danken dat de Afrikaans-Arabische slavenhandel daarna opbloede. Deze slavenhandel was omvangrijk en divers. Een belangrijke aanvoerlijn liep over zee, vanuit de havensteden aan de Oost-Afrikaanse kust naar het westelijk deel van het Arabische schiereiland. Daar lagen de heilige steden Mekka en Medina, die beide nog heel lang een belangrijke rol zouden spelen in de slavenhandel. Een tweede aanvoerlijn liep van Ethiopië en Soedan, via de Nijl, naar de slavenmarkten van Caïro. Daarnaast waren er transporten vanuit Centraal- en West-Afrika, via de kust of rechtstreeks door de Sahara, richting Algiers en Tunis. En daarna gingen ze vanuit Tunis, Caïro, en Damascus naar de hoofdstad: Istanboel.

Miljoenen slaven

De aantallen zijn moeilijk te schatten; de handel fluctueerde sterk. Maar het ging waarschijnlijk om duizenden slaven per jaar. De omstandigheden waaronder ze werden vervoerd waren schrikbarend. Eenmaal aangekocht bij lokale heersers of via tussenhandelaren moesten de slaven vaak honderden kilometers lopen, of ze werden in scheepsruimen op elkaar gepropt. Deskundigen denken dat het redelijk is om te veronderstellen dat er twee keer zoveel slaven op transport werden gesteld dan dat er daadwerkelijk, levend, op de markten aankwamen. En dat alles gedurende meerdere eeuwen. De piekjaren in de Afrikaanse slavenhandel richting de islamitische wereld lagen halverwege de negentiende eeuw, toen er jaarlijks tegen de twintigduizend slaven werden geïmporteerd. Dit getal is gebaseerd op officiële documenten; de informele en illegale handel waren waarschijnlijk minstens zo groot.

De vraag steeg enorm doordat het Ottomaanse Rijk in de negentiende eeuw een sterke economische groei doormaakte. Tegelijkertijd daalde de sterfte onderweg, met name langs de Oost-Afrikaanse route, dankzij de inzet van stoomschepen, waardoor de overtocht veel sneller verliep. (Met name de *Österreichische Lloyd*, gevestigd in Triëst, heeft veel aan de slavenhandel verdiend.) Alles bij elkaar schatten deskundigen dat er in totaal vanuit Afrika tegen de anderhalf miljoen slaven zijn geïmporteerd. Dat is een conservatieve schatting. En daar komt dus een vergelijkbaar verlies aan levens bij. En Afrika was niet de enige bron van slaven. Het gaat dus waarschijnlijk om drie of vier keer zoveel als die anderhalf miljoen. De Afrikaans-islamitische slavenhandel was daarmee qua omvang vergelijkbaar met de Atlantische slavenhandel, waarbij naar schatting rond de tien miljoen slaven werden vervoerd (waarvan een half miljoen naar de Verenigde Staten).

Huis van geluk

De stroom slaven vanuit Afrika bestond voor een groot deel uit vrouwen en kinderen. Ze werden ingezet voor huishoudelijk werk. Vrijwel elk huishouden in de Ottomaanse wereld bezat een of meer van dergelijke 'huisslaven'. Zoiets gold als een teken van welvaart. Hoe meer slaven je had, en dus hoe minder de familieleden zelf hoefden te doen, des te hoger was je sociale prestige. De mannen konden daarbij vrijelijk beschikken over de jongetjes en over de slavinnen (de Koran verbiedt dit niet). Wie genoeg geld had, zoals rijke kooplieden, welgestelde boeren en hoge ambtenaren, bezat een *hareem* (letterlijk: 'huis van geluk')

met daarin een aantal slavinnen speciaal voor dat doel. Vaak was zo'n harem niet meer dan een bedompte kamer, zeg maar een vrouwegevangenis. De minder welgestelden moesten daarbij genoegen nemen met zwarte slavinnen, die als 'minder' werden beschouwd. Wie het zich kon permitteren kocht de duurdere 'wittere' slavinnen. De grootste en mooiste harem van het rijk was uiteraard die van de sultan in Istanboel. De omvang van deze harem varieerde in de loop der eeuwen, maar op het hoogtepunt van de Ottomaanse macht zaten daar rond de zevenhonderd vrouwen. Het grootste deel daarvan zal 'wit' zijn geweest. De harem vrouwen werden verzorgd door zwarte slavinnen en bewaakt door eunuchen. Een groot deel van hen kreeg de sultan overigens nooit te zien. Vaak waren ze aan de sultan geschonken, en de sultan schonk ze ook weer weg. Een klein deel van de harem vrouwen, enkele tientallen, kregen een speciale training en hadden toegang tot de persoonlijke vertrekken van de sultan. Overigens werden harems in de loop van de negentiende eeuw steeds zeldzamer. 'Moderne' Ottomaanse mannen vonden zoiets niet langer passend.

Jongensbelasting

De hoger gewaardeerde 'witte' slaven en slavinnen waren afkomstig uit de Balkan en de Kaukasus. De Ottomanen bestuurden gedurende twee eeuwen (1600-1800) grote delen van de Balkan en kochten of kidnapten daar christelijke vrouwen en kinderen die vervolgens in Istanboel werden verhandeld. Daarnaast verzamelden speciale ambtenaren van de sultan gezonde christelijke jongens om op te nemen in speciale legereenheden, de janitsaren. Als slaven van de sultan, zonder enige band met de lokale bevolking,

golden de janitsaren als uiterst betrouwbare elitesoldaten. Met name deze 'jongensbelasting' (Turks: *devshirme*) werd door de lokale bevolking bijzonder gehaat.

In de loop van de achttiende eeuw werden de Ottomanen steeds meer uit de Balkan verdrongen en moesten de blanke slaven elders vandaan komen. De Kaukasus (Armenië, Georgië en andere streken) was altijd al een bron van slaven geweest, maar deze werd nu steeds belangrijker. Halverwege de negentiende eeuw hoefden de Ottomanen hun slaven daar niet eens meer te gaan halen, of te kopen; ze kwamen zelf. De Russische tsaren voerden namelijk rond 1850 een gewelddadige campagne om de Kaukasus te onderwerpen en te 'russificeren' en dreven daarbij grote groepen moslims de grens over. Onder deze 'Circassiërs' (zoals ze vagelijk werden genoemd) zaten vele slaven. Wat moesten de Ottomanen met deze vluchtelingen doen? Ze besloten dat alle Circassiërs geen echte moslims waren en dat ze dus allemaal, slaaf of niet, doorgestuurd konden worden naar de slavenmarkten.

Kritiek op slavernij

Omstreeks deze tijd kwam de internationale slavenhandel steeds meer onder druk te staan. Met name de Britten werden bemoeizuchtig. Nadat zijzelf in 1818 de slavenhandel hadden afgeschaft, en kort daarop de slavernij, oefenden ze sterke diplomatieke druk uit op een groot aantal landen om dezelfde stap te zetten. Ook de Ottomanen ontkwamen daar niet aan en moesten uiteindelijk voor de Britse macht buigen. In 1857 decreeteerde de sultan dat de slavenhandel illegaal was. Maar concrete maatregelen werden niet genomen en dus ging de handel gewoon door. Sterker, juist in de decennia daarna groeide de slavenhandel tot ongekende hoogte. In 1880, na nog veel meer diplomatieke druk, accepteerde de sultan dat de Britten Ottomaanse schepen mochten doorzoeken. Als er slaven aan boord waren, mochten ze die in beslag nemen – maar niet op de Middellandse Zee. Negen jaar later waren de Ottomanen met tegenzin aanwezig tijdens een grote internationale conferentie tegen slavenhandel in Brussel. (Na afloop waren er twee landen die weigerden om de aangenomen resoluties te ratificeren: het Ottomaanse Rijk en Nederland.)

De slavenhandel was een aflopende zaak. Na 1900 kromp hij sterk, alleen in Centraal-Afrika en de binnenlanden van Arabië bleef het bezit van slaven normaal. Wat daarbij speelde was dat de Koran de slavernij niet expliciet verbood – wat volgens veel conservatieve moslims betekende dat het dus door God toegestaan was. Afschaffen van de slavernij was een verwerpelijk idee van ongelovigen. Toen zo rond 1920 de uiterst conservatieve heersers van het huis Saoed de heilige steden Mekka en Medina veroverden, was een van hun ►

Christelijke jongens uit de Balkan worden ingelijfd als janitsaren. Miniatuur uit het Ottomaanse Rijk, 1558.

I Alhoewel, de Turkse auteur Mustafa Olpak (1953-2016) schreef een familiegeschiedenis waarin hij zijn Afrikaanse wortels beschrijft. Hij heeft een 'Genootschap voor Afrikaanse cultuur en solidariteit' opgericht (*Afrikanikar Kültür ve Dayanisma Dernegi*) dat momenteel rond de vijftienhonderd leden telt.

Schilderij van een bijeenkomst van de Anti-Slavery Society in Groot-Brittannië. Op deze bijeenkomst werden abolitionisten aangemoedigd om wereldwijd tegen slavernij te strijden. Het schilderij is in 1841 gemaakt door Benjamin Haydon. Bron: National Portrait Gallery.

eerste daden dan ook de herinvoering van de slavernij. Het zou daarna veertig jaar duren voordat 'Saoedi-Arabië', als een van de laatste landen ter wereld, besloot om de slavernij te verbieden. Dit op dringend verzoek van de Amerikaanse president Kennedy.

Slaven waren overal in het Ottomaanse Rijk te vinden. Historici schatten dat zo omstreeks 1700 twintig procent van de bevolking van Istanbul slaaf was. Met de trage afschaffing van de slavernij verdwenen ze uiteraard niet direct uit het straatbeeld. De grootste aantallen waren toen te vinden in het economisch meer welvarende westen van Anatolië (waar de lokale bevolking toen overigens nog voor een belangrijk deel bestond uit Grieken). Smyrna (tegenwoordig Izmir) was een belangrijke slavenmarkt geweest én was het centrum van de tabaksindustrie. De slaven daar vormden een eigen gemeenschap. Ze hadden hun eigen jaarlijkse feest, het 'Feest van het Kalf' (Turks: *Dana Bayrami*), dat drie weekenden in mei in beslag nam en waarbij in trance verkerende vrouwelijke geestelijk leiders een grote rol speelden. Ook de rituelen die daarbij werden

uitgevoerd en de liederen die werden gezongen, waren sterk beïnvloed door hun Afrikaanse roots. Duizenden deden mee. En de moslimbevolking van de stad stroomde altijd nieuwsgierig toe. Andere Ottomaanse steden kenden vergelijkbare festiviteiten. Pogingen van de autoriteiten in de jaren 1894 en '95 om dit 'on-islamitische' feest te verbieden, mislukten. Maar inmiddels is dit alles volledig verdwenen. Overal in het voormalige Ottomaanse Rijk zijn de slaven opgegaan in de lokale bevolking. Alleen de huidskleur verraadt hier en daar het verleden. De Turkse overheid wil dat uiteraard niet 'zien', die erkent alleen Turken. Maar de instroom van 'zwart bloed' is in de provincie Aydin en in andere westelijke regio's, zoals Antalya, nog goed te zien.

De zwarte bevolking

Waarom is er nergens in de islamitische wereld, zoals in veel Amerikaanse staten, sprake van een 'zwart bevolkingsdeel'? Ook van een 'bewustwording' van Afrikaanse roots is in de Arabische/islamitische wereld vrijwel geen sprake.¹ De voornaamste reden voor dit opmerkelijke verschil is waarschijnlijk (het debat hierover is zeker nog niet afgerond) dat het Ottomaanse Rijk andere vormen van slavernij kende dan het Westen. De slavenhandel was net zo massaal, maar de Ottomanen hadden geen behoefte aan arbeidskrachten in de landbouw. Toen die landbouw halverwege de negentiende eeuw moderniseerde, grootschalig werd en aansluiting vond bij de wereldhandel (denk aan katoen uit Egypte en tabak uit Turkije) was de tijd dat men daarvoor straffeloos grote aantallen zwarte slaven kon inzetten alweer voorbij. De grootafnemers waren de Ottomaanse huishoudens, die vrouwen en kinderen opkochten.

In veel artikelen over de Ottomaanse slavernij wordt beweerd dat deze 'huishoudelijke' slavernij 'milder' of 'humaner' zou zijn geweest. De Ottomaanse slaven vormden, zo wordt gezegd, geen proletariaat, maar waren onderdeel van een familie. Ze konden vertrouwensposities verwerven en, wanneer hun meesters tot de elite behoorden, machtige maatschappelijke en militaire posities verwerven. Dat laatste is waar en dat maakt de slavernij in het Ottomaanse Rijk meer divers dan die in het Westen. Maar slavernij is en blijft slavernij. En terwijl door het Westen voornamelijk volwassen gezonde mannen werden vervoerd en verhandeld, die voor zichzelf konden opkomen (en behoorlijk gevaarlijk konden zijn) bestond het overgrote deel van de slaven die naar het Ottomaanse Rijk werden versleept uit vrouwen en kinderen, die geen contact mochten hebben met de (zeldzamere) mannelijke, zwarte slaven. Juist kwetsbare groepen werden uit hun geboorteland weggesleept, gruwelijk vervoerd, vernederd, uitgebuit en misbruikt. ■

Verder lezen

De wetenschappelijke en populairwetenschappelijke literatuur over de geschiedenis van de slavernij is inmiddels een *mer à boire*. Laat ik volstaan met het vermelden van de *Cambridge World History of Slavery* (Cambridge UP, 2011) en Adam Hochschild, *Bevrijd de slaven!* (Meulenhoff, 2005). Dat laatste is een uitstekende inleiding in de geschiedenis van de strijd tegen de slavernij, ook die richting de islamitische wereld.

Wat de islamitische wereld betreft, is Bernard Lewis, *Race and Slavery in the Middle East* (Oxford UP, 1990) een bruikbare, beknopte samenvatting. De slavenhandel rond het hof van de sultan wordt beschreven in Leslie Peirce, *The imperial harem* (Oxford UP, 1993). Een van de belangrijkste moderne onderzoekers op dit vlak is Ehud Toledano, wiens essays en artikelen goed te vinden zijn op internet. Belangwekkend is zijn zoektocht naar de sporen van slavernij in islamitische bronnen, *As if Silent and Absent* (New Haven, 2007). Voor wie meer wil weten over de Afrikaanse heersers en hun rol in de opkomst van de mondiale slavenhandel is er, onlangs verschenen, Herman Bennett, *African Kings and Black Slaves* (UPenn Press, 2019).